

УДК (UDC) [94+2] (477.5) (09) «18/19»: 37 (477.5) (09) (043.3)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).603](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).603)

SYSTEM OF TRAINING TEACHERS FOR CHURCH SCHOOLS IN LEFT-BANK UKRAINIAN EPARCHIES OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Iryna Petrenko¹, Ihor Vynnychenko²

¹ Poltava University of Economics and Trade (Poltava, Ukraine)
e-mail: poonsku@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

² Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
e-mail: ingvar80@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3709-5528>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to highlight the process of organization and training of teaching staff for church schools in the left-bank Ukrainian eparchies of the Russian Empire at the turn of the 20th century. In particular, to identify and analyze the peculiarities of the functioning of church teacher training schools and professional development courses for teaching staff of the Ecclesiastical Department schools; to find out the specifics of the training, cultural, and educational activities of the Orthodox clergy at the end of the 19th – the beginning of the 20th century.

The scientific novelty is in the singling out of the teaching corps as a separate segment of the general issue of church education, which makes it possible to study the system of teacher training. The specifics of the functioning of church teacher training schools and advanced professional training in the left-bank Ukrainian eparchies of the Russian Empire are comprehensively analyzed. Mechanism of staffing the teaching corps of eparchies is traced, which allows identifying the trends of the teaching staff evolution. Teaching personnel composition is analyzed as a separate component of the educational sector. General characteristics of the educational activity of the clergy are improved and expanded.

Conclusions. Based on the conducted study, it is concluded that the teaching staff of parish schools, as a component of the primary education system, was under the close control of the church and school administration of eparchies and church management structures. Within the specified geographical boundaries, only Poltava eparchy had two special educational institutions, church teacher training schools (at the place of Poltava Battle and in the town of Lubny). Kharkiv province was a well-known center of church and school affairs and spread the experience of Scripture teaching to other eparchies. In Chernihiv province, the qualification of the teaching staff was being improved at the appropriate level, since the teacher courses there had certain specializations: singing, agricultural, and theological.

Church teacher training schools at the turn of the 20th century were just beginning their activity, and the First World War and atheistic Soviet propaganda did not allow them to reach the best of their potential. During their short-term existence, church teacher training schools had not managed to train the proper number of teachers for the Ecclesiastical Department schools. A great number of the church school teaching staff performed teaching activities without professional pedagogical education.

Keywords: church and school affairs, church teacher training schools, advanced professional training of teaching staff, left-bank Ukrainian eparchies of the Russian Empire, teachers contingent, pedagogical courses

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ДЛЯ ЦЕРКОВНИХ ШКІЛ В ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.

Ірина Петренко¹, Ігор Винниченко²

¹ Полтавський університет економіки і торгівлі (Полтава, Україна),
e-mail: poonsku@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

² Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
e-mail: ingvar80@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3709-5528>

АНОТАЦІЯ

Мета статті: висвітлити процес організації та підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл у лівобережних українських єпархіях Російської імперії на межі ХІХ – ХХ ст. Зокрема, виявити та проаналізувати особливості функціонування церковно-учительських шкіл і курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів шкіл духовного відомства. З'ясувати специфіку освітянської та культурницько-просвітницької діяльності православного духовенства на зламі ХІХ-ХХ ст.

Наукова новизна: із загальної теми церковної освіти окремим сегментом виділено учительський корпус, що дало змогу розглянути систему підготовки учительських кадрів. Комплексно досліджено специфіку функціонування церковно-учительських шкіл і підвищення кваліфікації у лівобережних українських єпархіях Російської імперії. Простежено механізм комплектування учительського корпусу єпархій, що дало можливість виявити тенденції еволюції складу учительства, розглянуто кадровий склад як окремий складник галузі освіти. Удосконалено та розширено загальну характеристику освітянської активності духовенства.

Висновки. На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що учительський склад церковнопарафіяльних шкіл, як складник системи початкової освіти, перебував під пильним контролем церковно-шкільної адміністрації єпархій і церковно-управлінських структур. У зазначених географічних рамках лише Полтавська єпархія мала спеціальні два навчальних заклади – церковно-учительські школи (на полі Полтавської битви й у м. Лубни). Харківська губернія була знаним центром церковно-шкільної справи, яка поширювала досвід викладання Закону Божого на інші єпархії. У Чернігівській губернії на належному рівні відбувалося підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, оскільки там учительські курси мали свою спеціалізацію: співочу, сільськогосподарську, богословську.

Церковно-вчительське шкільництво на межі ХІХ-ХХ ст. тільки розпочинало свою діяльність, і Перша світова війна та атеїстична радянська пропаганда не дали можливості виявити весь їх потенціал. За своє короткочасне існування церковно-учительські школи не встигли забезпечити належних масштабів підготовки вчителів для шкіл церковного відомства. Значна частина педагогічних кадрів церковних шкіл так і залишилася без фахової педагогічної освіти.

Ключові слова: церковно-шкільна справа, церковно-учительські школи, підвищення кваліфікації вчительських кадрів, лівобережні українські єпархії Російської імперії, вчительський контингент, педагогічні курси

Вступ

Протягом довгих століть панівним типом школи на українських землях була церковнопарафіяльна. І не тільки у середньовіччі, але й на початку

індустріального ХХ ст. у багатьох південно-західних регіонах Російської імперії церковне шкільництво виразно домінувало. Це, зокрема, стосується Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля. На дніпровському Лівобережжі порівняно швидше розвивалося державне та земське шкільництво, але на Полтавщині навіть напередодні Першої світової війни церковнопарафіяльні школи (далі – ЦПШ) склали ще третину шкіл.

Релігійний відтінок історії шкільної освіти обумовив неможливість її вивчення у радянський час, в період панування войовничого атеїзму. Нині ідеологічні перепони знято і ми маємо можливість повнокровно відтворити історію всіх різновидів шкільництва – у тому числі й церковнопарафіяльного.

Втім, досліджувати історію церковних шкіл непросто навіть у часи відсутності партійних кліше. Головна проблема полягає у дефіциті джерел – як друкованих, так і архівно-рукописних. Церковно-історичних документів, які б висвітлювали цю галузь вітчизняної історії, збереглося небагато, особливо в обласних архівах. У радянські часи не особливо дбали про збереження документальної спадщини Церкви, а тому, скажімо, у Державному архіві Полтавської області налічується лише кілька десятків церковно-шкільних документів. Дореволюційна церковна преса нечасто зверталася до висвітлення шкільної справи, а світська цього взагалі майже не робила. Певною мірою стають у нагоді «Клірові книги», але вони мають за мету висвітлення складу священства та церковнослужителів, і тому якщо й подають інформацію про наявність у парафії церковнопарафіяльних шкіл, то роблять це мінімально і досить скупо.

Загалом освіта педагогів у пореформеній Росії розвивалася досить мляво як у міністерському, так і в синодальному відомствах. У 60-70-х роках ХІХ ст. існувала парадоксальна ситуація, коли в державі діяли десятки тисяч шкіл, але в них майже не було педагогів, в усякому разі, належно освічених. Проте відомство православного сповідання не квапилося заводити власні навчальні заклади для підготовки вчителів. З'явилися церковно-учительські школи (далі – ЦУШ) тільки наприкінці ХІХ ст., коли в імперії вже давно діяли тисячі ЦПШ.

Успішність роботи ЦПШ залежала від педагогічного складу, його фахової підготовки, умов праці тощо. Реформування шкільної системи Російської імперії неминуче ставило на перший план проблему вчительської фахової освіти, без вирішення якої була б неможливою якісна реорганізація школи.

Переосмислення педагогічного досвіду є актуальним для розуміння специфіки культурних процесів в українських землях, особливостей відносин імперської держави, церкви та православного населення. Вивчення соціального та духовного обличчя учителя церковної школи дозволить суттєво доповнити уявлення образу учительства, як частини інтелігенції українського походження, котра здобувала освіту в русифікованих школах і працювала переважно із сільськими дітьми. Тому дослідження системи підготовки учительських кадрів для шкіл, формування учительського корпусу є важливим для розуміння впливу духовної влади на формування свідомості населення.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Процес підготовки педагогічних кадрів для шкіл церковного відомства протягом тривалого часу перебував, в основному, поза увагою дослідників, адже загалом історія церковних шкіл тривалий час оминалася радянською

історіографією. Однак, останнім часом з'явилися дослідження, в яких з нових методологічних позицій осмислюються процеси організації та функціонування закладів для підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл, та по-новому робляться висновки про культурно-просвітницьку роль духовенства українських єпархій.

Вітчизняна історіографія освітньої діяльності Православної церкви на межі XIX–XX ст. представлена певною кількістю наукових досліджень. О. Драч висвітлювала роль церкви в освіті сільських дітей другої половини XIX – початку XX ст.¹, В. Меша проаналізував роль церкви у просвітницькому процесі наприкінці XIX ст.², Г. Степаненко з'ясувала значення початкових церковних шкіл у зростанні грамотності мешканців Наддніпрянської України³. У межах трьох лівобережних українських губерній досліджувала функціонування ЦПШ у системі імперської освітньої політики І. Петренко⁴.

Парафіяльне сільське духовенство, як одне із середовищ для формування вітчизняної інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст., досліджував П. Єлесін. Вчений акцентував увагу на активності духовенства щодо відкриття шкіл і законоучительстві священиків⁵. Дослідник навів приклади освітніх ініціатив духовенства і назвав їх самовідданим прагненням священиків поширювати грамотність серед населення. Однак у фокусі уваги науковця перебувала, переважно, фундаторська діяльність духовенства українських земель.

А. Святненко свою студію присвятила науковому аналізу діяльності жіночої духовної школи православного кола Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідниця певну увагу приділила проблемі забезпечення ЦПШ вчительськими кадрами, проаналізувавши їх певні особливості⁶.

Питання меценатства, як форми спілкування релігійних і світських елементів на макрорівні, у системі церковно-шкільної освіти в Росії кінця XIX – початку XX ст. проаналізувала Т. Красницька Авторка розкрила причини виникнення меценатства й умови встановлення зв'язків із церковно-шкільною системою, форми підтримки організація початкових православних і вчительських закладів та їхній внесок у шкільну освіту. Зроблено висновок про специфіку меценатства як форми спілкування в освітній сфері дореволюційного періоду⁷.

¹ Драч О.О. Сільська школа в Україні: особливості організації навчального процесу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 98-101.

² Меша В.Г. Роль православної церкви України останньої чверті XIX століття в розвитку народної освіти // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2007. № 2. Ч. 2. С. 115-120.

³ Степаненко Г.В. Культурно-просвітнянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний збірник. 2000. Вип. 3. С. 138-148.

⁴ Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 161 с.

⁵ Єлесін П.В. Сільське духовенство як середовище формування української інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України. Черкаси, 2016. 27 с.

⁶ Svyatnenko A. Formation and development of female religious school into Right Ukraine: second half of XIX – early XX century // National academy of managerial staff of culture and arts herald. 2013. № 1. С. 170-176.

⁷ Krasnitskaja T. Patronage in the system of church-school education as a form of communication in educational space of Russia in the late 19th – early 20th century // Procedia. Social and Behavioral Sciences. 2016. № 236. P. 338-342. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.12.042>

М. Янчук присвятив кандидатську дисертацію дослідженню вчительського корпусу ЦПШ Київської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. Науковець визначив етапи становлення системи церковної освіти, упродовж яких еволюціонував учительський склад і змінювалася громадська думка щодо учительської роботи сільського духовенства. Проаналізував систему підготовки учительських кадрів і підвищення їх кваліфікації. Розкрив механізм комплектування кадрового складу, встановив джерела поповнення учительського корпусу, провів аналіз освітнього рівня та педагогічного стажу сільського парафіяльного учительства у межах однієї Київської єпархії⁸.

Вагомим словом у сучасній історіографії історії Православної церкви на українських землях стали фундаментальні дослідження історика В. Перерви⁹. На основі ґрунтовної джерельної бази вчений показав процес розвитку церковнопарафіяльної освіти, з'ясував типи шкіл, розкрив діяльність освітянських управлінських структур, висвітлив процес створення та функціонування ЦПШ і навчально-виховний процес у них. Найбільший інтерес з точки зору досліджуваної проблеми викликає тема про педагогів церковних шкіл, де автор дослідив місце священика у початковій школі, показав появу світських педагогів, проаналізував проблему педагогічної освіти, розглянув питання про оплату праці вчителям і відзнаки за сумлінну працю.

Проаналізувавши історіографічний доробок науковців, слід констатувати, що у загальному контексті своїх тем учені певною мірою торкалися учительського корпусу ЦПШ, але в окремий предмет дослідження ця проблема не виділялася. Система підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл лівобережних українських єпархій Російської імперії на зламі XIX-XX ст. на сьогодні комплексно не досліджувалася.

На основі вивчення різноманітної кількості джерел, наукової літератури у статті **поставлена мета**: на основі вивчення різноманітної кількості джерел, наукової літератури висвітлити процес організації та підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл у лівобережних українських єпархіях Російської імперії на межі XIX-XX ст. Зокрема, виявити та проаналізувати особливості функціонування церковно-учительських шкіл і курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів шкіл духовного відомства.

Виклад основного матеріалу та дискусія

ЦУШ були вищим типом церковнопарафіяльної освіти, мали суто галузеве педагогічне призначення і були не стільки загальноосвітніми закладами (хоча чимало осіб закінчувало курс цих шкіл винятково з метою набуття грамотності), а спеціалізувалися на підготовці вчителів для однокласних і двокласних ЦПШ, тобто, були «старшими сестрами» другокласних шкіл.

На початку своєї діяльності ці навчальні заклади ще не були суто церковно-

⁸ Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2018. 27 с.

⁹ Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 672 с.; Перерва В.С., Петренко І.М. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. Том III: Полтавська губернія (єпархія). Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2020. 692 с.

учительськими. Вони мали і педагогічне, і церковне спрямування, готували і вчителів ЦПШ, і кандидатів у псаломщики та дяки. «Ця подвійна задача виявилася на практиці важкою для виконання»¹⁰, а тому деякі з нововідкритих церковно-учительських шкіл проіснували недовго.

Синодальні видання стверджують, що перші такі заклади було відкрито у Могилевській єпархії протягом 1885-1892 рр. та Нижньому Новгороді в 1887 р.¹¹ У 1889 р. виникає більш світська Свято-Володимирівська церковно-учительська школа у Санкт-Петербурзі. Заклад вважався настільки важливим, що завідувати ним стала дружина обер-прокурора Св. Синоду – Є.А. Победоносцева. За взірцем цієї школи стали відкриватися навчальні заклади і в українських губерніях.

Більшість учителів у ЦПШ за соціальним складом були вихідцями із духовного стану. Зокрема, у 1896 р. у Харківській губернії їх було 83,10%, вихідців із дворян – 3,15%, міщан – 4,19%, селян – 5,07% та інших соціальних станів – 4,49%¹². Переважна більшість учителів ЦПШ Харківської єпархії були випускниками переважно повітових духовних училищ і духовних семінарій. Серед учительок переважно були випускниці середніх навчальних закладів. Переважно вони були доньками вчительок, котрі належали до церковного кліру. Вагома частка вчителів належала до місцевого причту. Зокрема, в Ізюмському, Куп'янському, Лебединському повітах Харківської губернії псаломщики склали половину від кількості викладачів у ЦПШ¹³. У 1899/00 навчальному році у Чернігівській єпархії працювало 178 учителів у ЦПШ, із них мали право на звання вчителя 74. Учительок було 102, із них звання учительки мало 18. Більшість педагогів були випускниками духовних чи вчительських семінарій і світських навчальних закладів. Учительки переважно здобували освіту в єпархіальних училищах або світських середніх навчальних закладах¹⁴. Із 753 учителів ЦПШ Полтавської єпархії у 1901 р. лише 421 мали повне право на звання вчителя¹⁵. Тому питання підготовки викладацького корпусу для ЦПШ було нагальним.

В українських губерніях спочатку робили спроби поєднати навчання псаломщиків і вчителів. І, що примітно, перші спроби створити такий навчальний заклад для підготовки майбутніх педагогів в українських єпархіях було здійснено саме на Полтавщині – у повітовому центрі Лубнах. «Перші піонери в церковно-шкільному вчителстві псаломщики, найчастіше літні люди, без спеціальної вчительської підготовки могли тільки на початку впоратися із навчанням у школах», – визнавали «Полтавські єпархіальні відомості»¹⁶. І оскільки «потреба в краще підготовлених учителях була загальною»¹⁷, то в 1889 р. у старій споруді

¹⁰ Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие. Санкт-Петербург, 1909. С. 288.

¹¹ Ibid. С. 289.

¹² Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. Харьков, 1899. С. 175-177.

¹³ Ibid. С. 200.

¹⁴ Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Федора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1899-1900 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. 1901. № 12. С. 323.

¹⁵ Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1901 год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. 1902. № 28. С. 782.

¹⁶ Лубенская учительская школа // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1909. № 6. С. 232.

¹⁷ Ibid. С. 233.

духовного училища Лубен було відкрито так званий «причетницький клас», де церковнослужителів мали навчати мистецтву вчителювання.

У цей час навіть ієрархи не особливо розрізняли псаломщиків і педагогів: полтавський преосвященний Іларіон (Юшенів) прохав Св. Синод «про відкриття підготовчих класів для псаломщиків-вчителів»¹⁸. У подальшому ж ці два покликання стали розрізняти. В одній зі своїх пізніших проповідей владика Іларіон вказував, що першою метою школи є підготовка псаломщиків, другою – освіта педагогів, третьою – навчання церковних писарів¹⁹.

Відкриття першої вчительської школи на Полтавщині виявилось справою непростю та довгою. Крім того, поява ЦУШ на Полтавщині була наслідком місцевої ініціативи, але при цьому цілковито залежала від волі Санкт-Петербурга. Зокрема, у Лубнах вчительська школа була відкрита стараннями місцевого Спасо-Преображенського церковного братства, покровителем якого був контролер при Св. Синоді Гнат Климович Зінченко, що походив з лубенського козацтва²⁰. Без його втручання поява такої школи у далеко не найбільшому місті української провінції залишилась би просто побажанням. Але особистий фактор таки зробив свою справу.

24 листопада 1894 р. Святійший Синод РПЦ видав указ про відкриття в Лубнах «братської вчительської школи», яка реально діяла й раніше²¹. З часом вона дійсно стала саме вчительською. Але далі у неї досить несподівано з'явився конкурент – нова церковно-вчительська школа під Полтавою – на місці Полтавської битви. На той час навіть одна вчительська школа на єпархію була ще майже екзотикою – таких шкіл не було ще ні в Києві, ні в інших великих містах українських губерній. Полтавська єпархія завдяки ентузіазму архієрея Іларіона (Юшенова) стала «двічі першою» серед південно-західних губерній імперії у справі заснування ЦУШ.

Звісно, що полтавська учительська школа мала більші можливості та користувалася неабиякою підтримкою церковної і світської влади. Відповідно, лубенська вчительська школа, виконавши свою місію, була приречена на закриття. «Питання про подальше існування (Лубенської) школи уявлялося в якомусь злісному тумані, тому що на той час уже була відкрита школа на Шведській могилі (під Полтавою – *Авт.*)»²² і з часом перша з них припинила своє існування – в 1903 р., її було перетворено на двокласну.

У полтавській ж ЦУШ була своя досить яскрава історія. На «Шведській могилі» існувала Сампсоніївська церква, на погості якої вже понад десяток років діяла одна з кращих однокласних ЦПШ Полтавської єпархії. І коли зайшла мова про відкриття на Полтавщині другокласних ЦПШ, то передусім розглядався варіант цієї полтавської школи.

Полтавський архієрей Іларіон (Юшенів) у 1896 р. надіслав до Св. Синоду доповідь, в якій переконував, що на «цьому історичному місці бажано мати вчительську школу для підготовки вчителів для однокласних ЦПШ»²³. Він відразу ж запропонував Св. Синоду програму майбутньої школи, яка поряд з традиційними

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibid. С. 236.

²⁰ Ibid. С. 234.

²¹ Ibid. С. 234.

²² Ibid. С. 238.

²³ Памятная записка об устройстве церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1899. № 31. С. 2075.

дисциплінами включала дидактику, географію (причому з географічними відомостями по Полтавській губернії) тощо. При вчительському навчальному закладі для проведення практики майбутніх педагогів мала продовжувати свою діяльність і однокласна ЦПШ, при якій планувалися «поле, сад, город, пасіка, і обладнання для занять теслярством і токарством»²⁴. У школі планували навчати 75 осіб.

Учні до ЦУШ набирали переважно за становою ознакою. При цьому ЦУШ були рідкісними для Російської імперії установами, бо тут перевагу мали діти селян. Полтавський владика Іларіон (Юшенів) вважав, що сільській ЦПШ потрібен вчитель з її середовища. В одній проповіді він вказував, що педагоги державних і земських шкіл «народ-зайда, мало знайомий із мораллю і звичаями місцевого населення»²⁵. Випускник же ЦУШ може «вчителювати в тому ж селі, в якому народився, що зробить йому школу ріднішою»²⁶.

У цей період за повелінням імператора Миколи II єпархіальному відомству було передано значний капітал у 19 200 руб., який таємний радник Судієнко заповів на побудову пам'ятника та храму на полі Полтавської битви. Це могло стати вагомою фінансовою підставою для спорудження вчительського навчального закладу.

Було розроблено проект майбутньої споруди ЦУШ. І в 1899 р. на полі Полтавської битви за кошти мецената Судієнка та Святішого Синоду (останній виділив 15 000 руб.) спорудили простору шкільну будівлю²⁷.

17 жовтня 1899 р. новий храм педагогічної науки було урочисто відкрито й освячено. На ці урочистості зібралось й високе світське начальство. На богослужінні був присутнім увесь цвіт губернської аристократії: полтавський губернатор, камергер імператорського двору А. Бельгард, віце-губернатор К. Балясний, директор кадетського корпусу А. Потоцький, міський голова Полтави В. Трегубов, повітовий предводитель дворянства князь М. Ерістов, чимало галузевих адміністраторів (губернський інженер, лісничий, представники медперсоналу) й ін.²⁸ Всього на свято завітало понад 70 почесних гостей, які представляли 5 відомств.

Велелюдне торжество не обійшлося і без сюрпризів. «При цьому несподівано була прочитана наступна телеграма пана обер-прокурора Святішого Синоду на ім'я преосвященного єпископа Іларіона: «Вважаю за доцільне повідомити Ваше Преосвященство, що на моє донесення від 13 вересня надійшов Височайший дозвіл на найменування ЦУШ при Сампсоніївській церкві Олександромиколаївською»²⁹. Тобто полтавська церковно-вчительська школа мала зватися іменами відразу двох російських імператорів – Олександра III та Миколи II.

Школа була чоловічою (як і всі ЦУШ в українських губерніях) і перший набір налічував лише 35 осіб. З часом кількість учнів ЦУШ зростала. Заклад планувався на 75 осіб, проте в 1912 р. їх навчалось 81, а в 1913 р. – 92³⁰. У 1914 р., у зв'язку з

²⁴ Ibid. С. 2079.

²⁵ Трипольский П. Открытие церковно-учительской школы на поля Полтавской битвы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1899. № 31. С. 2068.

²⁶ Ibid. С. 2068.

²⁷ Ibid. С. 2063.

²⁸ Ibid. С. 2066.

²⁹ Ibid. С. 2070.

³⁰ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА СПб). Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1524. Арк. 3.

воєнними подіями, кількість школярів ЦУШ зменшилася. Цього року тут навчалось «штатне» число школярів – 71 особа, серед яких виходець з Мінгрелії³¹.

Школярів поділяли на три відділення. У 1913 р. в 1-му відділенні навчалось 35 осіб, у 2-му – 30, а в 3-му – 27. Школярі навчалися з 1 вересня по 5 червня. Майже всі учні були приїжджими, а тому при школі був гуртожиток. Школярі жили спільним режимом: о 6.30 підйом і гігієнічні процедури, о 7.30 – читали ранкові молитви та пили чай; протягом 8.30-13.30 відбували уроки, далі обідали, готували уроки, йшли на прогулянку або ж займалися сільським господарством. О 17.00 учні вечеряли та працювали над приготуванням уроків. О 21.00 читали вечірні молитви та лягали спати³².

Розвиток ЦУШ знаходив все глибшу юридичну базу. «Положення» 1902 р. вже говорить про окремі ЦУШ, але їх програма мало відрізнялася від предметного курсу другокласних ЦПШ. Майбутні вчителі мали вивчати: Закон Божий церковну історію (світову та російську), дидактику й основи педагогіки, церковний спів з навчанням регентства та вивчення музики, церковнослов'янську мову, російську мову й історію літератури, світову та російську історію, географію загальну та російську, математику, що включала в себе арифметику, основи геометрії та землемірства, креслення та малювання, природознавство, гігієну, рукоділля (для жіночих ЦУШ)³³.

Поряд з обов'язковими предметами практикувалися факультативно-варіативні: основи сільського господарства, ремесла, іконопис. На початку ХХ ст. увійшло в практику викладання фізики, і з 1903 р. ЦУШ стали масово забезпечувати фізичними приладами.

Вже у першому класі полтавської ЦУШ діти мали вивчати не тільки предмети ЦПШ нижчого рівня, але й алгебру, історію, географію, словесність тощо. Крім того, на думку єпархіальної влади, учні мали поглиблено вивчати сільське господарство. Загалом же в цій полтавській школі викладали 14 дисциплін – тобто, більше від належних за програмою.

У 1902 р. за новим «Положенням» щодо ЦПШ було складено і штат ЦУШ. Завідувати такою школою мав священник або ж протоієрей з вищою богословською освітою, випускник духовної академії. Він мав отримувати щорічну платню 1 500 руб. Вчитель з вищою освітою мав заробітну плату 900 руб., педагог з середньою освітою – 750 руб.; окремою графою була проведена оплата праці вчителя співу, якому щороку мали платити по 600 руб. Ще 300 руб. призначалося для бібліотеки, 500 руб. – на ремонт, тощо. Були також передбачені пенсії³⁴.

Втім, така незвично висока, як для церковної школи, оплата праці, виявилася зовсім невеликою порівняно з тими коштами, які виплачувалися тогочасним педагогам у державних школах. Тому кваліфіковані педагогічні кадри в ЦУШ довго не затримувалися. І в 1905 р. типові оклади для викладачів ЦУШ збільшили: завідувач мав щорічних 2 000 руб., вчитель з вищою освітою – 1 200 руб., педагог із середньою освітою – 900 руб. тощо³⁵.

³¹ РДІА СПб. Ф. 803. Оп. 16. Спр. 1524. Арк. 9.

³² Ibid. Арк. 9.

³³ Извлечение из Высочайше утвержденного Положения о церковных школах // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1903. № 11. С. 254-255.

³⁴ Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие. Санкт-Петербург, 1909. С. 314-315.

³⁵ Ibid. С. 315.

У полтавській ЦУШ було сформовано професійний педагогічний колектив. Так, у 1912/13 навчальному році викладачами полтавської ЦУШ працювали три особи з академічною освітою та два педагоги – з університетською.

З 1911 р. у Харківській губернії при Дергачівській другокласній школі почав функціонувати додатковий вчительсько-законовчительський і псаломницький клас. Метою його була підготовка вчителів, псаломщиків і помічників законовчителя у ЦПШ. У програму класу було включено дисципліну місіонерство³⁶. Важлива увага зверталася на вивчення майбутніми вчителями педагогіки. Так, випускник церковної школи Григорій Яценко іспит з педагогіки склав на 2,5 бала, а для одержання звання вчителя треба було 3,5. Тому його було не допущено до наступних іспитів³⁷.

З травня 1915 р. з'явилася постанова Св. Синоду, згідно з якою звільнялися від військової служби викладачі духовних училищ і ЦУШ³⁸.

Для підвищення професійного рівня вчителів церковних шкіл з 1897 р. щорічно у лівобережних українських єпархіях проводилися короткострокові літні педагогічні курси.

З 1897 р. в Харкові постійно діяли літні курси для вчителів ЦПШ. Зокрема, 1900 р. було організовано педагогічні курси для учителів однокласних ЦПШ, на які прибуло 80 осіб з 11 повітів губернії. На заняттях вони знайомилися з методикою викладання навчальних предметів, з новими програмами та підручниками, проводили зразкові уроки й обговорювали їх. Курсистам викладали уроки бджільництва, палітурної справи, гри на скрипці, а жінкам – крій одягу³⁹. У Харкові з 4 червня по 6 липня 1908 р. відбулися педагогічні курси для вчителів ЦПШ і шкіл грамоти єпархії. В їх роботі взяло участь 80 осіб⁴⁰.

У 1915 і 1916 рр. відбулися I та II єпархіальні з'їзди законовчителів Харкова. Під час їх роботи було обговорено заходи щодо покращення їхньої діяльності: вирішення проблеми забезпечення шкіл необхідною кількістю педагогічних кадрів, удосконалення методів і прийомів викладання Закону Божого й ін.

Чернігівська єпархія відрізнялась від лівобережних українських губерній спеціалізацією педагогічних курсів, адже там проводилися «педагогічно-співочі курси». Необхідність їх організації та проведення була викликана значним поширенням на межі XIX і XX ст. церковно-співочих хорів, які діяли при церквах і ЦПШ.

З 1914 р. почали проводитися «богословські курси» для викладачів ЦПШ. З 1 липня по 4 серпня 1900 р. в Чернігові було проведено короткотермінові педагогічні курси для вчителів і вчительок ЦПШ⁴¹.

21 червня 1908 р. у Чернігові було проведено педагогічно-співочі курси для вчителів ЦПШ Стародубського, Городнянського, Суразького та Новгород-

³⁶ Открытие занятий в IV-м дополнительном учительско-законоучительском-псаломщицком классе в Дергачевской второкласной школе // Вера и разум. Т. III: Листок для Харьковской епархии. 1911. № 22. С. 560-561.

³⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 4. Спр. 1616. Арк. 1.

³⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 40. Оп. 103. Спр. 515. Арк. 1.

³⁹ Давыденко В. Педагогические курсы для учителей одноклассных церковно-приходских школ в г. Харькове в 1900 г. // Вера и разум. Т. III: Листок для Харьковской епархии. 1900. № 18. С. 499.

⁴⁰ ДАХО. Ф. 3. Оп. 283. Спр. 996. Арк. 21.

⁴¹ Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Федора Васютинского о краткосрочных педагогическо-певческих курсах для учителей и учительниц церковных школ Черниговской епархии, происходивших в г. Чернигове с 1 июля по 4 августа 1900 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. 1901. № 11. С. 253.

Сіверського повітів Чернігівської єпархії. В їх роботі взяло участь 39 учителів і 18 учительок⁴².

Однак, незважаючи на всі заходи уряду та місцевої влади, для ЦПШ не вистачало досвідчених учителів. Це навіть змусило Чернігівську губернську земську управу клопотатися про відкриття у Чернігові 4-х учительських семінарій⁴³. У Чернігівській єпархії основний контингент викладацького персоналу ЦПШ становили випускники Чернігівської духовної семінарії та єпархіального жіночого училища.

Порівнюючи систему підготовки вчителів для ЦПШ із сусідньою Київською єпархією, варто зазначити, що в умовах поширення церковного шкільництва там була створена система підготовки учительських кадрів. Учителів для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Духовне відомство готувало у духовних семінаріях, у другокласних школах, в ЦУШ та єпархіальних жіночих духовних училищах. У Київській єпархії це були: Київська духовна семінарія, 11 другокласних шкіл, Києво-Михайлівська учительська школа, а згодом – Київська церковно-учительська школа, 1-е та 2-е Київські духовні жіночі училища⁴⁴. Випускники другокласних шкіл отримували право на вчителювання у школах грамоти, а у разі продовження освіти в ЦУШ ставали учителями ЦПШ. Київська ЦУШ була школою вищого типу, яка давала спеціальну педагогічну підготовку й учительське звання, а відтак її випускники мали право обіймати учительські посади в усіх типах шкіл, навіть другокласних.

Висновки

Історії ЦУШ лівобережних українських єпархій Російської імперії на межі XIX-XX ст. належить чимало яскравих сторінок у загальноімперській палітрі шкільництва. На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що учительський склад ЦПШ перебував під постійним контролем церковно-шкільної адміністрації єпархії та вищих церковно-управлінських структур.

З лівобережних українських губерній Російської імперії тільки Полтавська мала спеціальні навчальні заклади – ЦУШ, які готували вчителів для ЦПШ. У Полтавській єпархії було відкрито одну з перших у Російській імперії та першу в українських єпархіях школу для підготовки причетників і вчителів, а згодом на полі Полтавської битви постала одна з кращих ЦУШ того часу. Харківська губернія була знаним центром церковно-шкільної справи, яка поширювала досвід викладання Закону Божого на інші регіони. У Чернігівській губернії на належному рівні відбувалося підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, оскільки там учительські курси мали свою спеціалізацію: співочу, сільськогосподарську, богословську.

Втім, церковно-вчительське шкільництво на межі XIX-XX ст. тільки розпочинало свою діяльність, і Перша світова війна та атеїстична більшовицька доба не дали можливості виявити весь їх потенціал. За своє короткочасне існування ЦУШ не встигли забезпечити належних масштабів підготовки вчителів для ЦПШ, значна частина педагогів церковних шкіл так і залишилася без належної освіти.

Перспективами подальших студіювань порушеної теми може бути поглиблене

⁴² Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф.1439. Оп.1. Спр.999. Арк.386.

⁴³ ДАЧО. Ф.145. Оп.2. Спр.269. Арк.1.

⁴⁴ Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії... С. 12-13.

вивчення деяких аспектів, зокрема гендерні особливості учительського складу ЦПШ; ефективність системи підготовки учительських кадрів ЦПШ і шкіл грамоти; становлення системи відзнак, нагород і покарань учителів із духовних і світських осіб.

REFERENCES

- Davydenko, V.** (1900). *Pedagogicheskie kursy dlia uchitelei odnoklassnykh tserkovno-prikhodskikh shkol v g. Kharkove v 1900 g.* [Pedagogical courses for teachers of one-class parochial schools in Kharkov in 1900]. *Vera i razum*, 18, 496-504 [in Russian].
- Drach, O.O.** (2004). *Silska shkola v Ukraini: osoblyvosti orhanizatsii navchalnoho protsesu (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Rural school in Ukraine: peculiarities of the organization of the educational process (second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi selianyn*, 8, 98-101 [in Ukrainian].
- Fomin, P.** (1899). *Nachalnoe narodnoe obrazovanie v Kharkovskoi gubernii* [Primary public education in the Kharkov province]. Kharkov [in Russian].
- Krasnitskaja, T.** (2016). Patronage in the system of church-school education as a form of communication in educational space of Russia in the late 19th – early 20th century. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 236, 338-342. DOI: 10.1016/j.sbspro.2016.12.042 [in English].
- Mesha, V.H.** (2007). *Rol pravoslavnoi tserkvy Ukrainy ostannoi chverti XIX stolittia v rozvytku narodnoi osvity* [The role of the Orthodox Church of Ukraine in the last quarter of the 19th century in the development of public education]. *Visnyk Skhidnoukrajinskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 2 (2), 115-120 [in Ukrainian].
- Pererva, V.S.** (2008). *Istoriia shkylntstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochatku XX st.* [History of schooling in towns and villages of Kyiv region in the 19th and early 20th centuries]. Bila Tserkva: Vydavets O. Pshonkivskyi [in Ukrainian].
- Pererva, V.S. & Petrenko, I.M.** (2020). *Tserkovni shkoly v Ukraini kintsia XVIII – pochatku XX st.: zabutyi svit. Tom III: Poltavska huberniia (ieparkhiia)* [Church schools in Ukraine in the late 18th and early 20th centuries: the forgotten world. Volume III: Poltava province (diocese)]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskyi O.V. [in Ukrainian].
- Petrenko, I.M.** (2008). *Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvithnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884-1917 rr.)* [Parochial schools of the Left Bank of Ukraine in the system of educational policy of the government of the Russian Empire (1884-1917)]. Poltava: RVTs PUSKU [in Ukrainian].
- Svyatnenko, A.** (2013). Formation and development of female religious school into Right Ukraine: second half of XIX – early XX century. *National academy of managerial staff of culture and arts herald*, 1, 170-176 [in Ukrainian].
- Stepanenko, H.V.** (2000). *Kulturno-prosvitianska diialnist pravoslavnoho dukhovenstva Naddnyprianskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. [Cultural and educational activities of the Orthodox clergy of Dnieper Ukraine (second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 3, 138-148 [in Ukrainian].
- Trypolskyi, P.** (1899). *Otkrytie tserkovno-uchytelskoi shkoly na pola Poltavskoi bytvy* [Opening of a church teacher's school on the field of the Battle of Poltava]. *Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Chast neofytsyalnaia*, 31, 2062-2076 [in Russian].
- Yanchuk, M.M.** (2018). *Uchytelskyi korpus tserkovnoparafiialnykh shkyl Kyivskoi yeparkhii: formuvannia, yakisnyi sklad ta praktyky povsiakdennia (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. [Teaching corps of church parish schools in Kyiv diocese: shaping, qualifications and practices of everyday life (the second half of the 19th and early 20th centuries)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].
- Yelesin, P.V.** (2016). *Silske dukhovenstvo yak seredovyshche formuvannia ukrainskoi intelihentsii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Rural clergy as a medium for the formation of the Ukrainian intelligentsia (second half of the 19th – beginning of the 20th century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Cherkasy [in Ukrainian].